

Богдан Прищеп

ЗАМКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV – XVI ст. У БАСЕЙНІ РІКИ ГОРИНІ

Стаття присвячена аналізу топографії, планування й системи оборони пізньосередньовічних замків басейну Горині. Із писемних джерел у цій частині Волині відомі 43 такі споруди. Усі вони входили в структуру приватних міст. За умовами розташування переважають укріплення на мисах. За плановою схемою вони поділяються на прості (один укріплений майданчик) і складні (два й більше укріплених майданчиків). Приклади використання для побудови пізньосередньовічних замків давньоруських городищ дозволяють стверджувати, що складне планування їх (дитинець і пригородок) успадковане з практики Київської Русі. За розмірами укріплених майданчиків замки Погориння досить різноманітні: найменші займають близько 0,1 га (Крупа, Верхів), найбільший – 3,2 га (Острог). Більшість оборонних споруд становила дерево-земляні укріплення, і тільки деякі з них у XVI ст. були посилені мурованими баштами, брамами й стінами.

Ключові слова: Волинь, Погориння, пізнє середньовіччя, замок, оборонне укріплення, місто.

Один із найважливіших елементів забудови пізньосередньовічних міст і містечок Волині становили укріплення-замки. Загалом, за даними писемних джерел XVI – першої половини XVII ст., вони були щонайменше в 99-ти приватних містах регіону¹. Замки грали важливу роль у локації міст: ті з нових поселень цього типу, які не мали таких споруд, здебільшого (у 70% випадків) були приречені на втрату свого статусу², а наявність їх у селах слугує підставою для визначення урбанізаційних прагнень власників³.

¹ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 129.

² Там само. – С. 134.

³ Атаманенко В. Інвентарі волинських замків другої половини XVI – першої по-

Вагомий внесок у вивчення пізньосередньовічних і ранньомодерних оборонних споруд України становили праці польських істориків другої половини XIX ст. Т. Стецького⁴ і О. Яблоновського⁵. Загальну характеристику замків XVI ст. на Київщині, Волині й Поділлі подано в роботі М. Грушевського, опублікованій у 1890 р.⁶ Стислий виклад результатів вивчення замків XIV – XVI ст. знаходимо також в «Історії України-Руси»⁷. Зокрема, автор відзначив, що прикордонні замки Поділля й Наддніпрянщини «ставали одинокою гарантією безпечности, яку давала тутешнім краям держава, одинокою підставою колонізації, одиноким прибіжищем місцевої людності... Фортифікаційний тип, способи будови й охорони сих українських замків XVI в. тхнуть старою традицією, і такими, якими бачимо їх в середині XVI в., вони, без сумніву, були не тільки в початках сього століття, а й далеко раніше»⁸.

На початку XX ст. з'явилися розвідки, присвячені окремим замкам, зокрема, Острозькому⁹ та Клеванському¹⁰. Вони базувалися, перш за все, на писемних джерелах.

У другій половині XX ст. проведені архітектурно-археологічні роботи по вивченню замкових комплексів. На території історичної Волині такі дослідження здійснили, зокрема, О. Годованюк в Острозі¹¹, Є. Пламеницька в Кременці¹², М. Малевська в Луцьку¹³. Найповніше залучала до своїх історико-

ловини XVII ст. // *Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne*. – Zamość, 2004. – Т. 2. – С. 24.

⁴ *Stecki T.* Łuck starożytny i dzisiejszy. – Kraków, 1876. – 143 s.

⁵ *Jabłonowski A.* Ziemia wołyńska w połowie XVI wieku // *Źródła dziejowe*. – Warszawa, 1877. – Т. 6. – S. VII – XLIX.

⁶ *Грушевський М.* Південноруські господарські замки в половині XVI ст. // *Грушевський М.* Твори у 50-ти томах. – Львів, 2003. – Т. 5. – С. 155–181.

⁷ *Його ж.* Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т. 7. – С. 33–41.

⁸ *Там само*. – С. 35.

⁹ *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historii Wołynia. – Warszawa; Kraków, 1913. – S. 96–100, 103–109, 114–115.

¹⁰ *Стеллецкий Б.* Замок в Клевани // *Военно-исторический вестник*. – Киев, 1910. – № 11–12. – С. 27–36.

¹¹ *Годованюк Е. М.* Замок в Остроге (историко-архитектурное исследование): Автореф. дис. ... канд. архитектуры. – Ленинград, 1972. – 27 с.; *Годованюк О.* Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // *Острозька давнина. Дослідження і матеріали*. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С. 40–58.

¹² *Пламеницька О.* До питання про розвиток мурованих фортифікацій Західної України в IX – XIII ст. // *Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці*. – Київ, 2010. – Вип. 17. – С. 208–217.

¹³ *Малевская М. В.* Дворец в Верхнем замке Луцка XIV в. (по материалам археологических исследований) // *Средневековая архитектура и монументальное искусство. Раппоптовские чтения: Тез. докл.* – Санкт-Петербург, 1999. – С. 87–91.

архітектурних публікацій археологічні матеріали М. Малєвська. Є. Пламеницька сформувала під час розкопок на Замковій горі в Кременці велику археологічну колекцію, але не встигла опрацювати й опублікувати ці матеріали¹⁴. Нові археологічні дослідження пізньосередньовічних замків проведені в Дорогобужі, Острозі, Рівному¹⁵.

Після здобуття Україною незалежності значно поживались археографічні дослідження. В. Атаманенко видав комплекс документальних джерел другої половини XVI – першої половини XVII ст., які дозволяють різносторонньо вивчати Острог і Острозьку волость¹⁶. І. Ворончук опублікувала частину інвентаря поділу маєтків Олександра Острозького 1620 р.¹⁷ Із доробку сучасних дослідників відмітимо публікації В. Атаманенка, І. Ворончук, В. Собчука, присвячені характеристиці замків Волині за писемними джерелами¹⁸.

За даними писемних джерел у XVI ст. на території Волині нараховувалося 86 замків – 81 у містах і 5 у селах¹⁹. Як бачимо, у регіоні була досить значна кількість оборонних споруд і рештки багатьох із них збереглися до нашого часу, однак стан їх дослідження залишається недостатнім. У своїй роботі ми зосередили увагу на характеристиці замків басейну Горині, де автор тривалий час проводив археологічні дослідження. Нами зібрано дані про 43 укріплення, що становить близько половини від загальної кількості відомих із писемних джерел волинських замків XVI ст. (рис. 1; додаток). Більшість із них концентрується у верхній течії Горині, у межах Подільської (18) і Волинської (23) височин. Лише три замки були розташовані на

¹⁴ Прищепя Б. А. Археологічна колекція слов'яно-руського часу з розкопок Є. М. Пламеницької на Замковій горі у Кременці // Міста давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи. – Київ, 2014. – С. 302–309.

¹⁵ Його ж. Матеріальна культура волинського замку XIV – XV ст. (за результатами досліджень Дорогобужа) // Острогіана в Україні і Європі. Матеріали міжнародного наукового симпозіуму. – Старокостянтинів, 2001. – С. 223–232; Його ж. Нові дослідження замку XV – XVII ст. в м. Острозі // Острозький науковий збірник. Ювілейне видання до 100-річчя відкриття музею в Острозі. – Острог, 2016. – С. 136–147.

¹⁶ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко; ред. Л. Винар. – Острог, 2004. – 384 с.

¹⁷ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Пер., упор. і передм. І. Ворончук. – Київ; Старокостянтинів, 2001. – 416 с.

¹⁸ Атаманенко В. Описи замків князів Острозьких першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Збірн. наук. пр. – Кременець, 2006. – С. 118–125; Ворончук І. Фортифікаційні споруди Острожчини (за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 року) // Там само. – С. 126–136; Собчук В. Межа оборонних споруд південної Волині (середина XIV – першої половини XVII ст.) // Там само. – С. 17–56.

¹⁹ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 129–134.

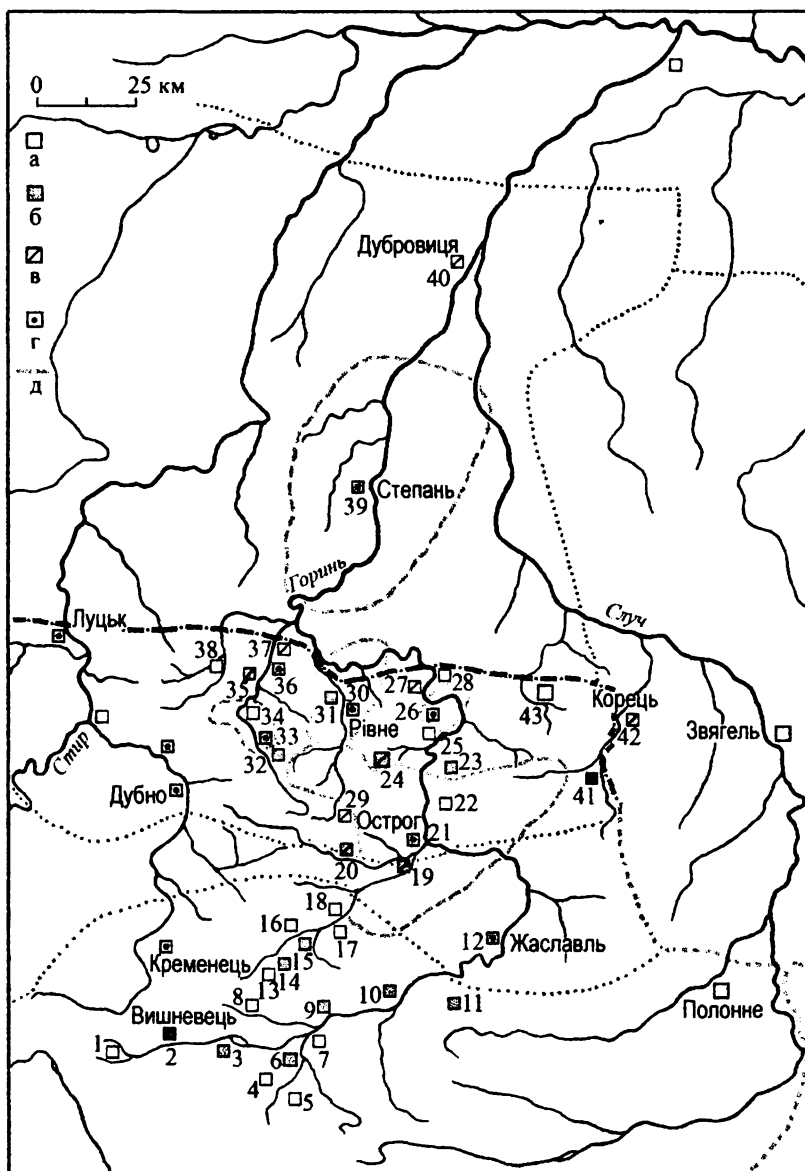


Рис. 1. Замки кінця XIV - XVI ст. у басейні р. Горині.

Умовні позначення:

- а - замки, згадані в писемних джерелах від кінця XIV ст. до 1569 р.;
 б - замки, згадані в писемних джерелах останньої третини XVI ст.;
 в - замки, обстежені археологами; г - замки, на яких проводились
 археологічні розкопки; д - володіння князя К. І. Острозького
 у Подгоринні в першій третині XVI ст.

східному краю Волинської височини в басейнах рік Корчика й Ставів і два знаходились на Волинському Поліссі (Степань, Дубровиця). Слід також відзначити, що всі замки досліджуваної території були приватними, головні державні замки знаходилися тільки в адміністративних центрах Волині – Луцьку, Володимирі й Кременці.

У басейні Горині найбільше замків (10) було у володіннях князів Острозьких: Сураж, Ходаки, Межиріч, Острог, Дорогобуж, Рівне, Жорнів, Сатіїв, Степань, Берездів. Це цілком закономірно, адже навколо Острога сформувалося ядро володінь цього аристократичного роду – Острозька волость. До того ж, у басейні Горині Острозьким належали й інші територіальні комплекси, зокрема, такі важливі волості, як Степанська і Рівненська. У писемних джерелах у верхів'ях Горині згадуються чотири замки у володіннях князів Вишневецьких (Андріїв, Вишневець, Перемірка й Вербовець), три розташовані на землях князів Жаславських (Білогородка, Жаславль, Верхів), по два належали князям Чорторийським (Клевань, Білів) і князям Корецьким (Корець, Межиріч). Ще п'ять князівських родів мали по одному замку: Збаразькі (Дрибова), Радиви́ли (Олика), Пронські (Жуків), Порицькі (Вишгородок), Гольшанські (Дубровиця). 11 замків належали шляхетським родам, серед яких Боговитини мали аж чотири (Загайці, Шумбар, Шумськ і Рохманів).

Із внесених до каталогу 43-х замків археологічними методами вивчалися 16, що становить 37,2% від загальної кількості їх у басейні Горині. Більше половини згаданих у писемних джерелах замків не пов'язані з конкретними пам'ятками, хоча в «Археологічній карті» В. Антоновича рештки городищ і замчищ згадуються в 30-ти поселеннях, внесених до нашого каталогу²⁰. На 7-ми пам'ятках проводилися археологічні розкопки (Ізяслав, Острог, Дорогобуж, Рівне, Жорнів, Білів, Степань), на 5-ти були прокопані шурфи (Межиріч, Верхів, Новожуків, Дубровиця, Корець), інші замчища лише обстежувалися (Новомалин, Гориньград Перший, Тайкури, Клевань).

Науковці неодноразово відзначали, що під час будівництва в пізньому середньовіччі нових замків на Поділлі й Волині використовували традиції зведення дерево-земляних укріплень давнішого часу і досить часто їх розміщували на городищах періоду Київської Русі²¹. Ці особливості форти-

²⁰ Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI археологического съезда. – Москва, 1901. – С. 1–133.

²¹ Кучера М. П. До питання про традиції оборонного будівництва Київської Русі в дерев'яній архітектурі XV – XVII ст. // Середні віки на Україні. – Київ, 1973. – Вип. 2. – С. 127; Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – Киев, 1989. – С. 43–44; Виногородська Л. І. Замок у соціально-просторовій структурі міст та містечок Правобережної України XIV – XVII ст. // Сучасні проблеми археології: збірка наук.

фікаційного будівництва простежуються і в басейні Горині. Археологічні дослідження підтвердили, що земляні укріплення літописних міст були використані для розбудови в кінці XIV – XVI ст. замків в Ізяславлі, Острозі, Дорогобужі, Степані, Дубровиці, Корці. На слов'яно-руських городищах постали замки в Гориньграді Першому, Верхові, Жорнові, Більові, Клевані. Пристосування давніх городищ для облаштування нових замків простежено на 11-ти з 16-ти обстежених пам'яток (68,7%).

Приклади такого пристосування давніх укріплень відомі і в інших частинах Волинської землі. Давньоруські укріплення були використані для побудови замків у Луцьку²², Володимирі-Волинському²³, Перемилі²⁴, Торговиці²⁵, Дубно²⁶, Муравиці²⁷.

За топографічними умовами розташування переважають замки, збудовані на мисах (13), два відносяться до прибережного типу цих споруд (Степань, Дубровиця), а один збудований на природному підвищенні на заплаві річки (Рівне).

За плановою схемою замки поділяються на дві групи: прості (мають один укріплений майданчик) та складні (мають два чи більше укріплених майданчиків).

Замків із простою плановою схемою археологічно обстежено 7 (Новомалин, Гориньград Перший, Верхів, Жуків, Білів, Клевань, Степань). За даними писемних джерел у цю групу включаємо також замки в Суражі, Межирічі поблизу Острога, Олиці. Для побудови 5-ти укріплень використали слов'яно-руські городища, давні вали й рови яких були включені до

праць – Київ, 2002. – С. 56; *Винокур І. С.* Замки-фортеці Поділля і Волині // *Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст.* – Київ, 1997. – С. 157–158.

²² *Раппопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель X – XIV в. // *МИА.* – Ленинград, 1967. – Вып. 140. – С. 67.

²³ *Трегубова Т. А.* Города Галицкой и Волынской земель // *Древнерусское градостроительство X – XV вв.* – Москва, 1993. – С. 124; *Ричков П.* Архітектурно-просторова еволюція Володимира-Волинського від заснування до кінця XIX ст. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині.* Наук. збірн. – Луцьк, 2009. – Вип. 32. – С. 18–19.

²⁴ *Ратич О. О.* Звіт про археологічні дослідження в с. Перемиль Волинської області в 1963 році // *Науковий архів ІА НАН України.* – Львів, 1964. – № 4237, 4238; *його ж.* Звіт про археологічні дослідження в с. Перемиль Волинської області в 1964 році / *там само.* – Львів, 1965. – № 4357, 4358.

²⁵ *Прищеп Б. А.* Археологічна колекція з Торговиці у фондах Рівненського краєзнавчого музею // *Волинський музей: історія і сучасність.* Наук. збірн. – Луцьк, 2004. – Вип. 3. – С. 218.

²⁶ *Смішко М. Ю.* Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р. // *Археологічні пам'ятки.* – Київ, 1952. – Т. 3 – С. 352.

²⁷ *Прищеп Б. А., Нікольченко Ю. М.* Муравицьке городище. – Маріуполь, 2001. – С. 7.

оборонних систем нових замків. Тому майданчики останніх округлі в плані (Гориньград Перший, Верхів) (рис. 2; 3) або мають неправильну форму, що повторює природні контури мису (Білів).

Планування Клеванського замку теж відображає традиції попереднього періоду: дві сторони (західна й південна) прямі, а дві дугоподібні в плані (рис. 4). Така схема характерна для виділених П. Раппопортом городищ «во-

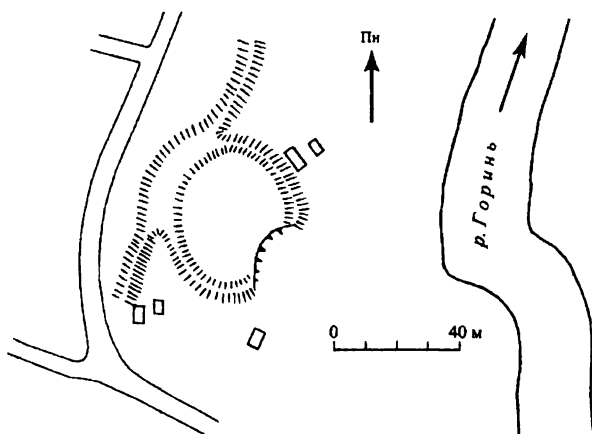


Рис. 2. План слов'янського городища, на якому було влаштовано замок у с. Гориньграді Першому.

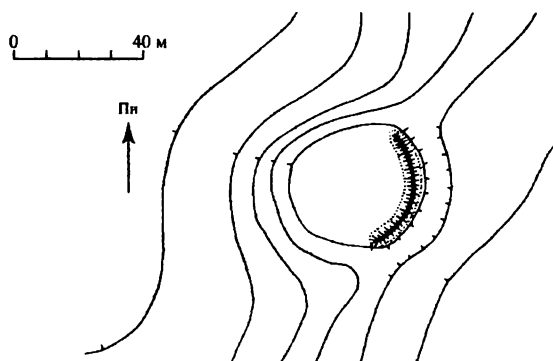


Рис. 3. План слов'янського городища, на якому було влаштовано замок у с. Верхові.

линського типу» періоду Київської Русі²⁸. У документальних джерелах перша непряма згадка про Клеванський замок відноситься до 1598 р. (згадується замкова сторожа)²⁹. Зберігся опис замку 1609 р.³⁰ Майданчик споруди розмірами 80×70 м підвищується на 14–15 м над заплавою Стубли. Від продовження височини він відокремлений дугоподібним у плані ровом. Збереглися північна й західна цегляні башти, міст і три корпуси. Башти п'ятикутні в плані, товщина стін близько 3,8 м. Північна підноситься на висоту чотирьох ярусів; західна, відкрита з боку двору, з напільної сторони має три з половиною яруси. Ще одна башта (південно-східна), згадана в описі 1609 р., була дерев'яною. Корпус, який утворює північно-західний кут замку,

²⁸ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель... – С. 51, 196, 198.

²⁹ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 131.

³⁰ Стеллецкий Б. Замок в Клевани... – С. 33–34.

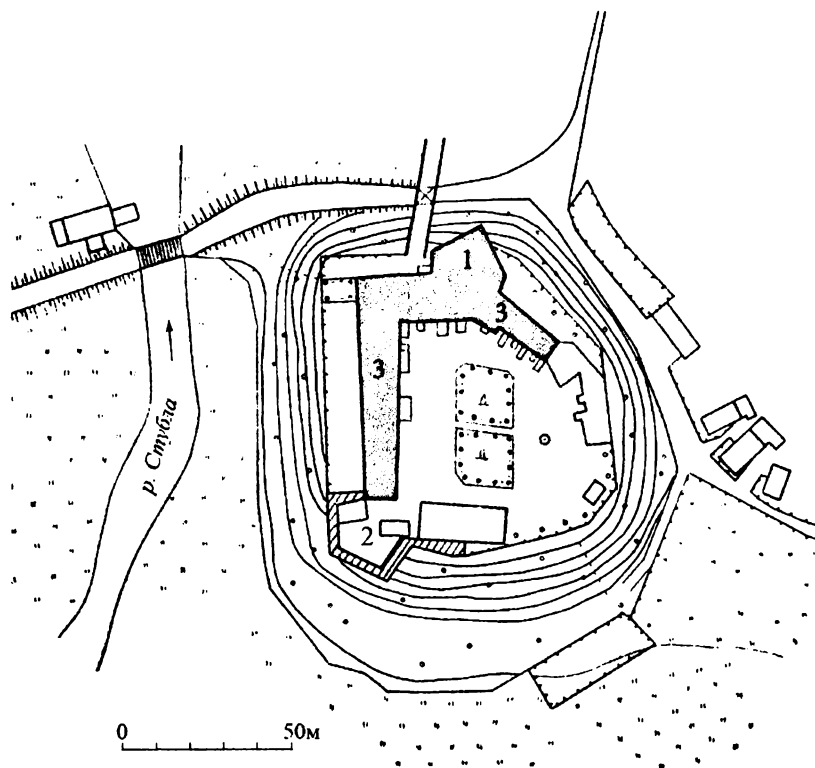


Рис. 4. План Клеванського замку:

1 - північна башта; 2 - західна башта; 3 - корпуси.

– найдавніший. Вірогідно, це перебудована башта над ворітьми. За результатами обстежень архітекторами зроблено висновок, що замок збудовано в XV – XVI ст.³¹

Степанський замок збудований на місці городища княжої Степані, повідомлення про яку Галицько-Волинський літопис містить під 1292 р.³² Це підтвердили археологічні розкопки на замковому майданчику: тут досліджено культурні нашарування товщиною близько 3-х м, найпотужніші з яких датовані XV – XVII ст., а нижній культурний шар містить матеріали XII – XIII ст.³³ Перша згадка про замок у писемних джерелах відноситься

³¹ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (иллюстрированный справочник-каталог). – Киев, 1985. – Т. 3. – С. 328–329.

³² Літопис Руський за Іпатським списком / Переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 452.

³³ Прищеп Б. Погоринські міста в X – XIII ст. – Рівне, 2016. – С. 137–140.

до 1507 р.³⁴ Однак його планова схема виявилася значною мірою змінена, коли з'явилося регулярне укріплення бастионного типу. Опис пам'ятки подано в роботі О. Годованюк, присвяченій характеристиці бастионних замчищ Волині. Майже прямокутний замковий двір розмірами 80×60 м із трьох сторін оточений земляними валами й ровами. Дослідниця датувала це укріплення кінцем XVI – першою половиною XVII ст.³⁵

Три замки збудовані на новому місці (Новомалин, Межиріч, Жуків).

Майданчик Новомалинського замку (стара назва поселення Глухи) в плані має форму чотирикутника розмірами 80×40×60×65 м; над заплавою ріки він підвищується на 7–8 м. Звернуті до р. Світеньки південно-східна й південно-західна сторони мали круті схили, а з північно-західної і північно-східної сторін був прокопаний оборонний рів. У наш час він краще простежується з північно-західної сторони. Побудову замку відносять до кінця XIV – першої половини XV ст.³⁶, але документальні джерела не підтверджують таке датування. Привілей на осадження тут міста виданий 1590 р., а замок вперше згадується в 1624 р.³⁷

Рештки Жуківського замку дійшли до нашого часу зі слідами руйнації: розібрані всі будівлі, які були на майданчику; зі східної сторони замкового підвищення простежується кар'єр, яким знищено частину пам'ятки. У фонді В. Антоновича в Центральному державному історичному архіві в Києві зберігається план Новожуківського замчища, підготовлений у кінці XIX ст.³⁸ (рис. 5). Первісно замчище було чотирикутним у плані, з трьох сторін майданчик оточений глибоким ровом завширшки до 30-ти м, а східна сторона мала стрімкий схил, звернений до річки. Майданчик мав розміри близько 85×70 м, над заплавою він підвищується на 8–9 м. Денна поверхня нерівна, пошкоджена старими перекопами. Споруда згадується в документі 1516 р., яким великий князь литовський Сигізмунд I надав «двор» Жуків з правом будувати замок своєму маршалку і писарю Богушу Боговитиновичу³⁹.

Межиріцький замок уперше згадується в 1559 р.⁴⁰ Збереглися описи цієї споруди в інвентарях 1621 і 1640 років⁴¹. Слідів оборонної лінії під час натурних обстежень не виявлено. Як свідчить інвентар 1640 р., замок не був

³⁴ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині. – С. 133.

³⁵ Годованюк Е. М. Исследования бастионных замчищ на Волини // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. – Киев, 1980. – С. 87.

³⁶ Памятники градостроительства и архитектуры... – Т. 3. – С. 326.

³⁷ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 61, 130.

³⁸ Центральный державный историчный архив Украины, м. Київ. – Ф. 832 (Особистий фонд професора В. Б. Антоновича). – Оп. 1. – Од. зб. 158 (Рукописні плани давніх городищ на Україні). – Арк. 42.

³⁹ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 51.

⁴⁰ Там само. – С. 132.

⁴¹ Описи Острожчини... – С. 308–311, 336–339.

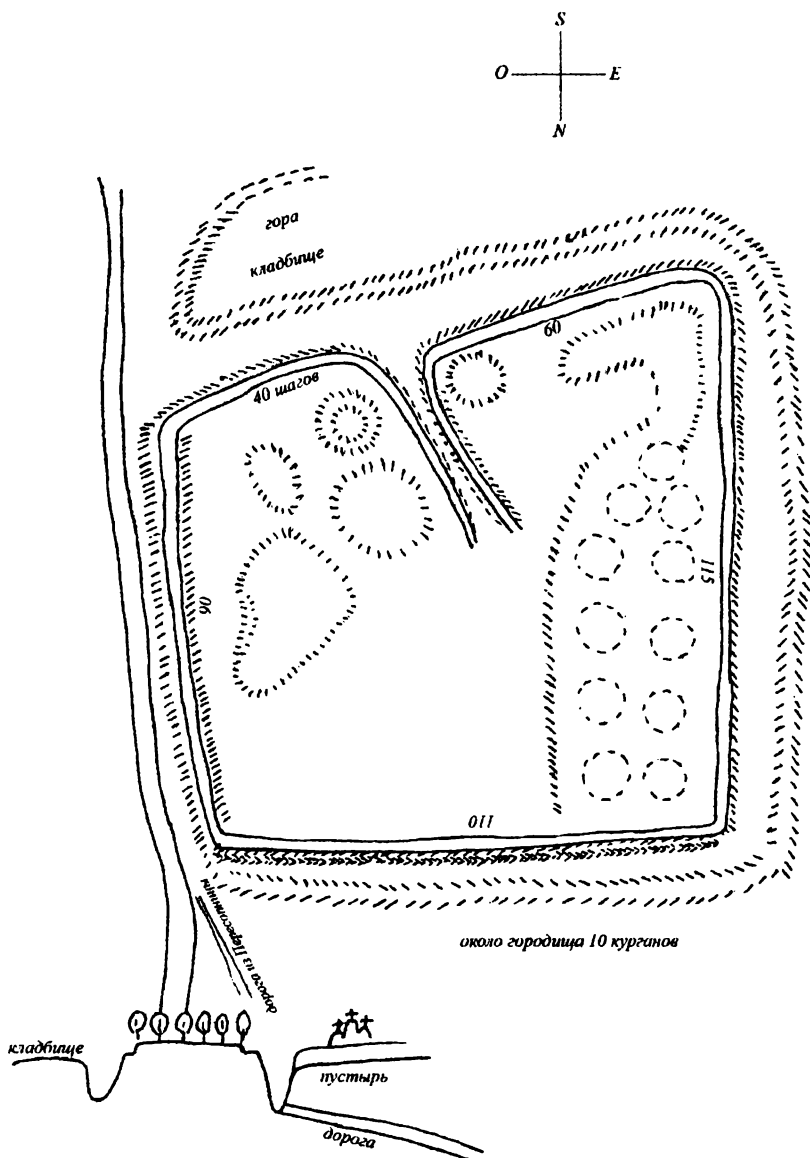


Рис. 5. План Жуківського замчища. За В. Б. Антоновичем.

захищений валом і ровом, а лише огорожений «парканом дощатим». Споруда знаходилася в південно-східному куті міських укріплень, між кляштором на півночі й Заславською брамою на півдні, тому її майданчик, очевидно, мав чотирикутну в плані форму розмірами близько 70×65 м.

Замок у Суражі в писемних джерелах згадується в 1585 р.⁴² Зберігся його опис 1620 р.⁴³

Олицький замок від середини XVI ст. відомий як центр волинських маєтків литовського роду князів Радивилів. Пам'ятна таблиця мала дату «1564»⁴⁴. Пізніше споруда згадується в писемних джерелах у 1588 р.⁴⁵ Однак джерела, які дозволили б відтворити первісний вигляд замку, відсутні. На думку В. Александровича, у середині XVI ст. він був традиційною фортецею з вежами, яку перебудували згодом на замок бастионного типу з окремим мурованим палацом на подвір'ї й дерев'яною забудовою. Вірогідно, докорінна перебудова оборонного комплексу проведена перед 1640 р.⁴⁶

Археологічно обстежено п'ять замків, що мали по кілька укріплених площадок (Острог, Тайкури, Дорогобуж, Рівне, Корець). Ще три споруди внесені до цієї групи за даними писемних джерел (Вишневець, Жаславль, Берездів).

Острозький замок було збудовано на слов'яно-руському городищі. Така думка раніше неодноразово висловлювалась науковцями⁴⁷. Нові матеріали, що підтвердили цю точку зору, отримані під час археологічних розкопок 2004 й 2008 років⁴⁸. Важливу інформацію для вивчення планової структури замку в другій половині XVI ст. містить акт поділу володінь між синами князя Василя-Костянтина Острозького 1603 р.⁴⁹ Як свідчать писемні джерела, замок складався із дитинця й пригородка. Дитинець (Замкова гора) мав потужні укріплення, тут збереглися вежа Мурована, башта Нова (рис. 6: 1, 2) і Богоявленська церква (рис. 6: А). Майданчик дитинця мав площу 0,5 га. Пригородок – прилегла до дитинця укріплена частина замку площею близько 2,7 га з князівськими будівлями, дворами шляхти, Миколаївською, Успенською і Борисоглібською церквами та костелом Успіння

⁴² Собчук В. Мережа оборонних споруд південної Волині... – С. 37.

⁴³ Описи Острожчини... – С. 270.

⁴⁴ Інвентарі Олицького замку XVII – XVIII століть: Збірн. док. / Зібрав і підгот. до друку В. Александрович. – Луцьк, 2007. – С. 5.

⁴⁵ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 132.

⁴⁶ Інвентарі Олицького замку... – С. 5, 16.

⁴⁷ Раппопорт П. А. Военное зодчество... – С. 42; Годованюк О. М. Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – Київ, 1972. – С. 318.

⁴⁸ Прищепя Б. А. Матеріали до реконструкції історичної топографії Острога доби середньовіччя // Архітектурна спадщина Волині. Збірн. наук. пр. – Рівне, 2008. – С. 23–28.

⁴⁹ Описи Острожчини... – С. 74–102.



Рис. 6. Замок в Острозі в кінці XVI - на початку XVII ст.:

А - Богоявленський собор; Б - Миколаївська церква;
В - Успенська церква; Г - Глібобориська церква;
Д - костел Успіння Богородиці; Е - Луцька брама.

Умовні позначення: а - старе русло р. Грабарки; б - паркан;
в - городні; г - кам'яна стіна; д - башта; е - брама.

20 м. З інших сторін він прокопаний на схилі, тому нижче майданчика дитинця простежується додатковий вал. У північно-західному й південно-західному кутах дитинця збереглися рештки стін замку, змурованих із каміння й цегли. Другий майданчик (пригородок?), теж чотирикутний у плані, зі східної напільної сторони захищений прямолінійним відрізком валу з ровом перед ним; ця оборонна лінія перетинає височину з півночі на південь. Висота валу близько 2 м, глибина рову на гребені височини до 1,5 м. Сліди оборонного валу простежуються також уздовж південного краю майданчика. Розміри другого майданчика 100×65 м.

Богородиці⁵⁰ (рис. 6: Б, В, Г, Д). Площа пригородка перевищувала площу дитинця в п'ять разів.

Перша згадка про замок у Тайкурах відноситься до 1578 р.⁵¹ Руїни споруди знаходяться на південній окраїні села, на мисі, із заходу й півночі оточеному долиною струмка (тепер сухою), а з півдня – балкою. Сучасна поверхня мису підвищується над долиною на 35 м. Замок мав два укріплені майданчики (рис. 7). Чотирикутний у плані невеликий мисовий майданчик (дитинець) розмірами 40–50×55 м оточений по периметру ровом. Із напільної східної сторони цей рів має глибину 5–7 м і ширину близько

⁵⁰ Прищеп Б. А. Нові дослідження замку XV – XVII ст. в м. Острозі. – С. 136–147.

⁵¹ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині. – С. 58.

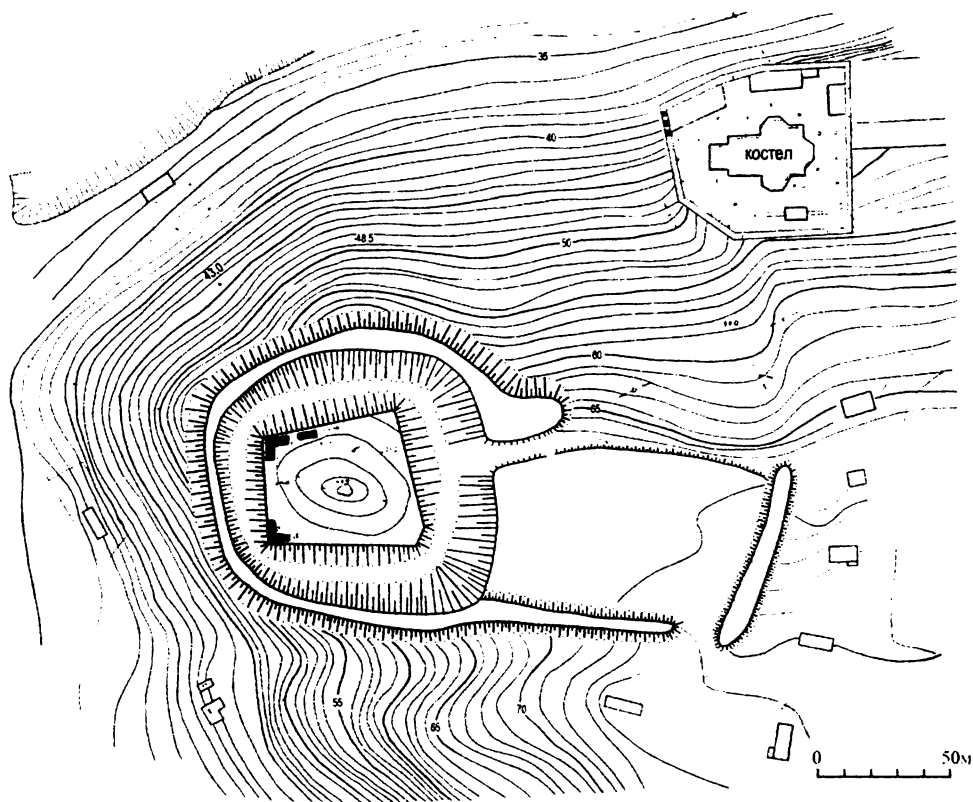


Рис. 7. План замку в с. Тайкурах.

Дорогобузький замок збудували на городищі давньоруського міста, вперше згаданого в літописі під 1084 р.⁵² 20 грудня 1514 р. Сигізмунд I надав Дорогобуж із монастирем Діви Марії та прилеглими селами князю Костянтинові Острозькому і дозволив садити місто на магдебурзькому або хелмінському праві⁵³. Замок у цьому документі не згадується, та як свідчать археологічні джерела, він існував уже в цей час. Повідомлення про замок знаходимо в писемних джерелах 1575 й 1588 років⁵⁴. В інвентарі спадщини князя Олександра Острозького 1620 р. вказано, що він «знаходиться на городищі високому над рікою Горинню»⁵⁵. Городище складається з трьох

⁵² Літопис Руський... – С. 125.

⁵³ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – Т. 1: 1366–1506 / Wyd. nakładem właściciela pod kier. Z. L. Radziwińskiego przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka (далі: AS. – Т. 1). – S. 120–122.

⁵⁴ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 130.

⁵⁵ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk (далі: BZNO PAU). – Dział rękopisów. – Sygn. 3669/II (Інвентар спадщини князя Олександра

укріплених частин – мисового майданчика- дитинця (1,7 га) та двох майданчиків околиного міста, які розташовані на південний схід і південь від дитинця (3,7 га)⁵⁶. Відзначимо, що в інвентарі 1620 р. згадані дитинець і два пригородки. Отже обидва майданчики околиного міста давньоруського часу були включені до замкової території, а значить загальна площа замку становила 5,5 га. Виходить, що це найбільший за площею замок у басейні Горині. Поступається йому за площею навіть найпотужніший тут Острозький замок (3,2 га). Однак, археологічними дослідженнями встановлено, що культурний шар XIV – XVII ст. завтовшки до 0,5–0,6 м сформувався лише на майданчику дитинця. На південно-східному майданчику культурного шару литовського періоду не виявлено, а на південному майданчику знахідок XVI – XVII ст. мало і вони концентруються на ділянці, де в XIX ст. стояла дерев'яна церква. Отже, головна роль в обороні відводилась дитинцю, а вали й рови пригородків виконували допоміжні функції.

Підвищення, на якому знаходився Рівненський замок, у наш час у рельєфі простежується слабо. Ця територія була знівельована на початку 50-х років XX ст. Однак зберігся досить детальний опис замку в інвентарі спадщини Олександра Острозького 1620 р.⁵⁷ З цього джерела дізнаємось, що замок розташований на підвищенні, оточений водами ставу, має дві укріплені частини, причому дитинець займає південно-західний край пагорба. У документі охарактеризовані також мости, оборонні споруди, різноманітні будівлі житлового, культового й господарського призначення. Планування замку та розміри його укріплених майданчиків дозволяють уточнити картографічні та археологічні джерела. На фіксаційному плані міста Рівного кінця XVIII ст. бачимо, що замок знаходився на окремому підвищенні, оточеному великим ставом⁵⁸. Це підвищення, у плані близьке до чотирикутного, мало розміри 150×80–130 м. Територія локалізації замку досліджувалась археологічними методами в 2016 й 2017 рр. У розкопах відкрито ділянки не позначеного на старих планах міста оборонного рову і досліджено його заповнення до глибини 2,4 м від рівня сучасної денної поверхні. Максимальна глибина рову біля північної стінки розкопу № 1, встановлена з допомогою ручного бура, досягала 3,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Відкритий під час археологічних досліджень рів зорієнтований паралельно до оборонного рову, позначеного на старих планах Рівного, приблизно за 85 м на південний захід від нього. Виходить, що перший рів (північний), позначений на старих планах, входив до зовнішньої лінії оборони замку, а другий

Острозького, 1620). – К. 184.

⁵⁶ Прищеп Б. А. Дорогобуж на Горині у X – XIII ст. – Рівне, 2011. – С. 18–22.

⁵⁷ BZNO PAU. – Dział rękopisów. – Sygn. 3669/II. – К. 126–127.

⁵⁸ Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII – XIX ст. // Архітектурна спадщина Волині: Збірн. наук. пр. – Рівне, 2008. – Рис. 8.

(південний), виявлений в розкопах – це оборонний рів дитинця (рис. 8). Майданчик дитинця мав у плані чотирикутну форму, його довжина від рову до південного краю підвищення була близько 55 м, найбільша ширина з боку рову становила близько 85 м. Північно-східний майданчик замку чотирикутний у плані, його довжина від зовнішнього рову до рову дитинця 85 м, ширина північно-східної сторони 130 м, південно-західної сторони – 85 м.

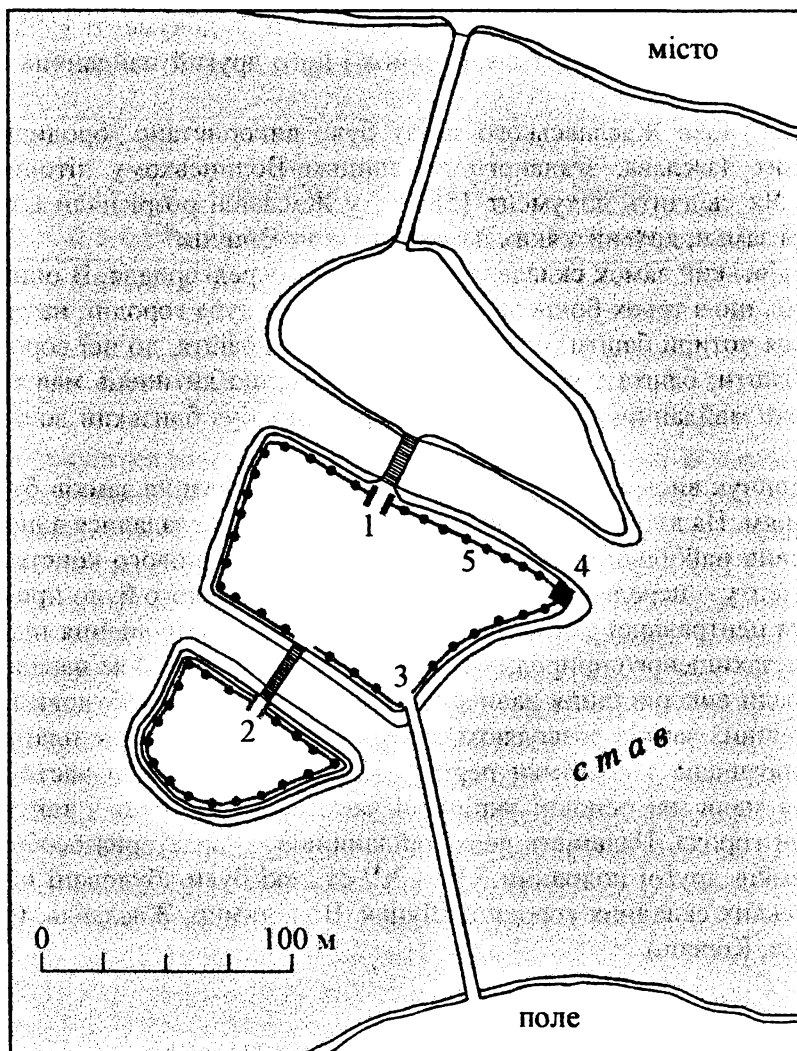


Рис. 8. Реконструкція плану Рівненського замку:

- 1 - брама з баштою при в'їзді до замку; 2 - ворота з баштою при в'їзді на дитинець; 3 - брама до поля; 4 - башта в рогу, на ній годинник; 5 - паркан дильований.

Корецький замок постав на місці городища літописного Корчеська (перша писемна згадка – 1150 р.)⁵⁹. Городище, на якому було збудовано замок, складається з двох частин: західного мисового майданчика розмірами 100×50 м із руїнами замкових укріплень і східного чотирикутного майданчика розмірами 50–65×70 м. Майданчики підвищуються над заплавою Корчика на 30 м. Вони розділені ровом завширшки до 30 м і завглибшки 9–10 м.

Замок у Вишневці вперше згадується 1475 р. У документі 1598 р. про продаж частини Вишневця названі замок і його другий майданчик – пригородок⁶⁰.

Для побудови Жаславського замку було використано городище давньоруського Ізяслава, згаданого в Галицько-Волинському літописі під 1240 р.⁶¹ Як свідчить документ 1581 р., у Жаславлі розрізняли Старий і Окольний замки, другий з яких називали також Вишнім⁶².

Берездівський замок складався з дитинця і передгороддя. В описі замку вказано, що з трьох боків дитинця зроблено з дуба городні, на дитинці згадуються чотири башти: при вході до дитинця башта, до неї ворота; дві наріжні башти; башта з капицею⁶³. Виходить, що дитинець мав трикутний у плані майданчик, а пригородок, вірогідно, був близький до чотирикутного.

І. Ворончук висловила думку, що складне планування замків було нововведенням. На відміну від попередніх часів, вони складалися з дитинця, що становив найбільш укріплену частину замку, та нового конструктивного елементу – передгороддя, головною функцією якого було прикриття від ворога центральної фортифікаційної споруди та утруднення підступів до неї з незахищеного природними перешкодами боку⁶⁴. Але наведені вище приклади використання давньоруських городищ для побудови пізньосередньовічних замків дозволяють стверджувати, що складне планування замків запозичене з практики періоду Київської Русі, коли часто міські поселення мали дві основні укріплені частини – дитинець і так званий «окольний город». Наявність двох майданчиків – характерна особливість ранніх замків другої половини XIV – XV ст., які були збудовані на місці давньоруських складних городищ (Луцьк, Володимир, Жаславль, Острог, Дорогобуж, Корець).

⁵⁹ Літопис Руський... – С. 230; Прищеп Б. Погоринські міста ... – С. 124.

⁶⁰ Собчук В. Мережа оборонних споруд південної Волині. – С. 27–28.

⁶¹ Літопис Руський... – С. 397; Толочко П. П. Киевская земля // Древнерусские княжества X – XIII вв. – Москва, 1975. – С. 55.

⁶² Собчук В. Мережа оборонних споруд південної Волині... – С. 40.

⁶³ Володіння князів Острозьких на Східній Волині... – С. 206.

⁶⁴ Ворончук І. Фортифікаційні споруди Острожчини... – С. 134, 136.

За розмірами укріплених майданчиків замки Погориння поділені на п'ять груп: від найменших, площею до 0,3 га, до найбільших, площею понад 2 га (табл. 1). Перші дві групи (до 0,3 га і від 0,3 до 0,5 га) включають лише замки з одним укріпленим майданчиком. Третя група включає замок, який у середині XVI ст., вірогідно, мав просте планування (Олика), і замки із складним плануванням (Тайкури, Корець). У четверту й п'яту групи потрапили лише замки із складним плануванням.

Табл. 1. Розподіл замків у басейні Горині за площею

№ п/п	Площа	Замки
1	до 0,3 га	Гориньград Перший (Крупа), Верхів
2	0,3–0,5 га	Новомалин (Глухи), Жуків, Білів, Клевань, Степань
3	0,5–1,0 га	Тайкури, Олика, Корець
4	1–2 га	Ізяславль (Жаславль), Рівне
5	2–5,5 га	Острог, Дорогобуж

Простежується взаємозв'язок між розмірами замків і їх адміністративно-господарським значенням, перш за все розмірами підпорядкованих земельних володінь, волостей чи ключів. Найбільший у басейні Горині і один із найбільших на Волині Острозький замок (3,2 га) був у XVI ст. адміністративним центром латифундій князів Острозьких. Як свідчать писемні джерела, у 1528 р. князь Костянтин Іванович Острозький займав четверту сходинку серед найзаможніших людей Великого князівства Литовського, йому належало близько 60 тис. підданих⁶⁵. Центрами великих земельних володінь аристократичних родів були Жаславль, Олика, Корець, а Рівне, Клевань і Степань відомі як центри значних волостей. Менші волості підпорядковувались Жукову й Дорогобужу, а замочки у Крупі (тепер Гориньград Перший) та Верхові були адміністративно-господарськими центрами невеличких сільських округ. Так, наприклад, за поборовим реєстром 1577 р., до двору Крупа належали два села – Ставок і Котів⁶⁶.

Залишається сумнів, чи могли такі незначні за площею укріплення, як Крупа (0,12 га) і Верхів (0,07 га), використовуватися як замки в пізньому середньовіччі. Їх функціонування в цей час підтверджують виразні культурні нашарування XVI – першої половини XVII ст., виявлені на майданчиках

⁶⁵ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / 2 вид., переглянуте і виправл. – Київ, 2008. – С. 95.

⁶⁶ Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Warszawa, 1889. – Т. 8: Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole (Źródła dziejowe. – Т. 19). – S. 41.

під час археологічних розвідок⁶⁷. До того ж, як свідчать писемні джерела, навіть такий важливий прикордонний замок, як Брацлавський, мав невеликі розміри. В описі 1545 р. вказано, що тут є велика потреба розширити замок, бо він дуже малий і навіть третя частина населення не може сховати свого статку⁶⁸. Майданчик замку мав розміри 36×28 сажнів, по периметру був оточений оборонною лінією, що включала 26 городень і 6 веж, одна з яких стояла над воротами. Повідомлення писемних джерел доповнюють матеріали археологічних досліджень, проведених Л. Виногородською в 2003 р. Замчище в Брацлаві займає скелястий виступ на правому березі Південного Бугу в місці впадіння річки Пачивки. Мисовий майданчик замчища має діаметр близько 50 м, оточений з трьох сторін валом, а з північного боку обмежений крутим береговим урвищем Південного Бугу⁶⁹. Якщо майданчик Брацлавського замку, важливого адміністративного центру Поділля, у середині XVI ст. мав площу лише близько 0,2 га, то в невеликих волинських містечках замочки могли бути, очевидно, ще меншими.

Аналізуючи оборонні споруди замків XV – XVI ст. Київської, Подільської і Волинської земель, історики відзначали значне поширення, а то й домінування дерево-земляних конструкцій⁷⁰. А у внутрішній забудові багатьох замків дерев'яні будівлі різного характеру та призначення переважали і в XVII ст.⁷¹ Значна частина замків Білорусі цього часу мала виключно дерев'яно-земляні укріплення⁷². В оборонному будівництві XV – XVI ст. на території, що розглядається, широко використовувались земляні вали й рови перед ними, для посилення обороноздатності замків будували дерев'яні башти, між ними ставили городні (зруби) або укріплення простіших конструкцій – паркан чи тин.

Дитинець Острозького замку, як свідчить згадуваний вище акт поділу 1603 р., навіть на початку XVII ст. мав ділянку із дерев'яними оборонними спорудами. Якщо з південної і західної сторін його захищали кам'яні стіни, з півночі головні оборонні функції виконувала Богоявленська церква, то вздовж східного краю майданчика знаходились дерев'яні городні й

⁶⁷ Прищеп Б. Погоринські міста... – С. 221, 225.

⁶⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов. – Киев, 1886. – Ч. 6: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI – XVIII веке (1498–1795). – Т. 1. – С. 21.

⁶⁹ Виногородська Л. Археологічні дослідження замку в Брацлаві Вінницької області у 2003 році // Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne. – Zamość, 2004. – Т. 2. – С. 263, рис. 1.

⁷⁰ Грушевський М. Південноруські господарські замки...; Сас П. М. Феодальне місто України... – С. 42–49.

⁷¹ Інвентарі Олицького замку... – С. 15–16.

⁷² Заяц Ю. А. Замки // Археологія Беларусі. – Мінск, 2001. – Т. 4: Помнікі XIV – XVIII стст. – С. 71.

дерев'яна вежа, що стояла поряд із Богоявленською церквою⁷³. Оборонна лінія Пригородка Острозького замку майже повністю складалася із дерев'яних елементів: трьох башт (рис. 6: 5, 7, 9) і трьох брам (рис. 6: 6, 8, 10), а простір між ними захищав дерев'яний паркан, збудований на оборонному валу городища періоду Київської Русі⁷⁴.

В описі Рівненського замку 1620 р. названі лише дерев'яні оборонні об'єкти: три брами (перша при в'їзді до замку, друга, через яку в'їжджали до дитинця, третя «брама до поля») (рис. 8: 1–3), башта в східному куті замку і паркан⁷⁵ (рис. 8: 4, 5).

Залишається дискусійним питання про початки будівництва кам'яно-цегляних оборонних об'єктів у регіоні. В першу чергу це стосується замків в Острозі, Клевані й Корці.

На дитинці Острозького замку першою кам'яною монументальною спорудою вважають вежу Муровану (рис. 6: 1). Появу її датують другою половиною XIV⁷⁶ або кінцем XIV – початком XV ст.⁷⁷ Однак, писемних джерел, які підтвердили б таке датування, немає. Не вдалося виявити переконливих доказів ранньої побудови башти і під час історико-архітектурних досліджень. Тому О. Годованюк послалася на згадку в грамоті 1386 р. терміну «...Острог, місто та замок» і висловила припущення, що в цей час мурована вежа вже існувала⁷⁸. Хоча писемне джерело лише фіксує наявність замку, який у той час міг мати лише дерево-земляні укріплення. Вірогідно, вежу муровану було збудовано в XV ст.

Оборонні функції виконувала також Богоявленська церква, її північна стіна мала товщину 2,8 м; у нижній частині стіни були чотири бійниці, а у верхній – чотири вузькі вікна з кам'яними готичними обрамленнями, які в разі потреби, напевне, також могли виконувати функції бійниць⁷⁹. Існують дві основні версії часу спорудження храму. Першу версію започаткував Ігнатій Стебельський. У творі 1783 р. «Генеалогія княжат на Острозі Острозьких» він пов'язав будівництво «мурованого» храму Богоявлення з ім'ям Василя Федоровича (Красного)⁸⁰. Василь Федорович у 1428 р. одружився з Ганкою, родичкою чи вихованкою великого князя Вітовта, а

⁷³ Описи Острожчини... – С. 94.

⁷⁴ Там само. – С. 88, 94; Прищепя Б. А. Матеріали до реконструкції історичної топографії Острога... – С. 25, 28.

⁷⁵ BZNO PAU. – Dział Rękopisów. – Sygn. 3669/II. – К. 126–127.

⁷⁶ Годованюк О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких... – С. 42–43.

⁷⁷ Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. – Київ, 2002. – С. 52.

⁷⁸ Годованюк О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких... – С. 42.

⁷⁹ Там само. – С. 48.

⁸⁰ Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина... – С. 75.

помер у 1461 р.⁸¹ Виходить, що церкву збудовано близько середини XV ст. Цю думку підтримали українські архітектори Г. Логвин та О. Годованюк⁸².

Другу версію в кінці XIX ст. обґрунтував польський мистецтвознавець В. Луцкевич. Він запропонував більш пізнє датування храму і пов'язав його спорудження з діяльністю онука Василя Красного князя Костянтина Івановича. А знайдену на руїнах церкви дату «1521» пояснює як замір перебування князем Костянтином усього замку, початком якої і було спорудження церкви⁸³. Цю версію підтримали сучасні дослідники Острогіани⁸⁴.

Наявні писемні джерела не дають підстав для датування перших кам'яних об'єктів Острозького замку другою половиною XIV ст. Початок масштабної реконструкції дитинця й заміну дерев'яних укріплень кам'яними, вірогідно, слід віднести до часів князя Костянтина Івановича Острозького і датувати кінцем XV – першою третиною XVI ст.⁸⁵

Висловлювалось припущення, що будівництво кам'яного замку в Клевані розпочалося в кінці XV ст. за князя Федора Михайловича Чорторийського⁸⁶, а дерев'яні укріплення могли з'явитися тут ще при його батькові у третій чверті XV ст.⁸⁷ Але Т. Стецький повідомляє, що батьківські добра переходять до Федора Чорторийського після смерті матері в 1498 р. (батько помер раніше, близько 1480 р.)⁸⁸. Тому роботи по розбудові замку, скоріше за все, розпочалися на початку XVI ст. Однак, коли обидві стрільниці були збудовані, князь Радивил пред'явив привілей, за яким Клеванське городище та навколишні землі належали йому, а Чорторийським, як свідчить грамота від 29 грудня 1446 р., Свидригайло надав тільки монастир Святого Миколи. Тоді Федір Чорторийський переніс свою діяльність до Більова і 1529 р. добився від Сигізмунда I привілею на побудову замку, осадження міста й запровадження ярмарку⁸⁹. 1555 р. Федорів син Іван урегулював конфлікт із

⁸¹ Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 94, 307.

⁸² Логвин Г. Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. – Київ, 1968. – С. 194; Годованюк Е. М. Два храми на Волині // Архитектурное наследство. – 1979. – № 27. – С. 80.

⁸³ Ричков П. А., Луц В. Д. Архитектурно-мистецька спадщина... – С. 77.

⁸⁴ Володіння князів Острозьких на Східній Волині... – С. 10; Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог, 2009. – С. 115–116.

⁸⁵ Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525–1608). Воевода київський і маршалок землі Волинської. – Хмельницький, 2009. – С. 103.

⁸⁶ Рычков П. А. Дорогами Южной Ровенщины. – Москва, 1989. – С. 63; Вечерський В. Фортеці й замки України. – Київ, 2011. – С. 416.

⁸⁷ Байцар-Артеменко О. В. Спроба встановлення періодів розвитку замкового комплексу у містечку Клевань // Архитектурна спадщина Волині: Збірн. наук. пр. – Рівне, 2008. – С. 109.

⁸⁸ Stecki T. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – S. 197–198.

⁸⁹ Ibid. – S. 197.

сусідом і Сигізмунд Август підтвердив відповідний акт. Князям Радивилам було надано село Сильно поблизу Олики, а вони, у свою чергу, відступили князям Чорторийським Сморгів і Мигорщину (остання включала клеванські землі)⁹⁰. Вірогідно, після погодження територіальної суперечки і розпочалися основні роботи по розбудові замку в Клевані.

Цей висновок підтверджують архівні документи, які опрацював П. Сас. Вони свідчать, що на початку 60-х років XVI ст. князь Іван Чорторийський розгорнув будівництво кам'яних оборонних споруд у Клеванському замку. Організація і проведення всіх будівельних робіт покладалася на найнятого в Луцьку шафаря (розпорядника), котрому доручалося «шафувати... роботу муру замку». Спочатку загальний кошторис будівництва складав 3000 кіп литовських грошів. Роботи по спорудженню замку велися кілька років. У 1565 р. шафар їздив до Луцька з ціллю поміняти 600 талерів на монету Великого князівства Литовського «для росходов на шафоване оных робот». Будівництво в Клевані кам'яного замку продовжувалось і в 1566 р.⁹¹

Оскільки відсутні писемні джерела, які дозволили б простежити основні етапи побудови Корецького замку, але збереглися документальні свідчення XV ст. про Корець⁹², а в одній із грамот, датованій 1483 р., згадується князь Богуш Васильович Корецький⁹³, то, вірогідно, у Корці замок функціонував уже в другій половині XV ст. Дослідниками висловлено думку, що будівництво кам'яного замку розпочав саме князь Богуш⁹⁴.

У цьому зв'язку важливим є повідомлення Олександра Гваньїні, що Корецький замок був дерев'яний⁹⁵. Автор «Хроніки Європейської Сарматії» перебував на території Польщі та Великого князівства Литовського з 1557 р., служив у королівській армії як фахівець із фортифікації, брав участь у Лівонській війні (1558–1583). Його твір з'явився в латиномовній версії 1578 р.⁹⁶ Повідомлення Гваньїні дозволяє зробити висновок, що до останньої третини XVI ст. основні елементи системи оборони Корецького замку були дерев'яними і, вірогідно, лише в кінці XVI – на початку XVII ст. почалося будівництво кам'яно-цегляного замку.

Щоб простежити динаміку будівництва в Погоринні замків, за першою згадкою в писемних джерелах їх віднесено до чотирьох хронологічних груп. Ці групи відображають чотири етапи робіт. На першому з них (кінець

⁹⁰ *Stecki T. Z boru i stepu...* – S. 199.

⁹¹ *Сас П. М. Феодальные города Украины...* – С. 51–52.

⁹² *Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.* – Київ, 1977. – Т. 1. – С. 497.

⁹³ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków.* – S. 82.

⁹⁴ *Рычков П. А. Дорогами Южной Ровенщины...* – С. 18.

⁹⁵ *Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / Упор., переклад, вступна стаття, коментарі о. Ю. А. Мицика.* – Київ, 2007. – С. 419.

⁹⁶ *Там само.* – С. 6, 11.

XIV – XV ст.) джерела засвідчують існування шести замків: Вишневець, Жаславль, Шумськ, Острог, Рівне, Корець. На другому етапі в першій третині XVI ст. згадуються ще чотири замки: Шумбар, Верхів, Жуків, Степань. Третій етап (друга третина XVI ст., до 1569 р.) відзначається помітним зростанням кількості замків, їх нараховується п'ятнадцять: Передмірка, Янушполь, Ляхівці, Білогородка, Сураж, Межиріч (Острозький), Тесів, Дорогобуж, Шпанів, Варковичі, Жорнів, Білів, Олика, Берездів, Межиріч (Корецький). На четвертому етапі (остання третина XVI ст.) джерела повідомляють про вісімнадцять замків: Андріїв, Вербовець, Вишгородок, Ланівці, Дрибова, Матвіївці, Загайці, Рохманів, Ходаки, Глухи, Миятин, Тайкури, Толмахів, Крупа, Тучин, Сатіїв, Клевань, Дубровиця.

Наведені дані свідчать про значне зростання чисельності замків у регіоні саме в той час, коли спостерігається посилення військової загрози з боку Кримського ханства й Османської імперії. З кінця XV ст. українські землі потерпали від спустошливих нападів. З кінця XV до середини XVII ст. літописи зафіксували 74 великі походи на українські землі. Підрахувати напади невеликих татарських загонів – чамбулів, що відбувалися щорічно, а іноді й по кілька разів на рік, неможливо, оскільки вони повторювалися настільки часто, що навіть не завжди занотовувалися⁹⁷.

У цих умовах створення мережі укріплень на Волині стало справою приватних ініціатив власників міст, а не державних структур. Саме існування міста було неможливим без міцного укріплення, а замок був одним із найважливіших його елементів. Ординці під час походів розраховували, перш за все, на раптовість нападу, непередбачуваність населення до оборони і, як наслідок, паніку та досить слабкий спротив. Але вони уникали штурму замків, навіть із простими дерево-земляними укріпленнями, зате з досвідченими у військовій справі захисниками, забезпеченими зброєю і військовим спорядженням. За стінами замкових мурів знаходили захист не лише жителі міста й навколишніх сіл, а й регулярні військові підрозділи, якщо чисельність ординців не дозволяла протистояти їм у полі. Так, наприклад, у 1496 р., коли на Волинь вдерлася велика перекопська орда на чолі із синами Менглі-Гірея, невелике литовське військо знайшло прихисток у Рівненському замку⁹⁸.

Споруджуючи замки, майстри-будівельники використовували як накопичений уже досвід, так і нові конструктивні форми й принципи, що сприяли вдосконаленню оборони. Археологічні дослідження підтвердили, що частина раннях замків була збудована на городищах давньоруських

⁹⁷ Ворончук І. Українські літописи про втрати українського населення в результаті татаро-турецької агресії протягом XVI – першій половині XVII ст. // Житомирщина на зламі тисячоліть: Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 86–94.

⁹⁸ Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»... – С. 17.

міст (Жаславль, Острог, Корець), тому вони відтворювали планування укріплень попереднього часу і складалися з двох частин – дитинця і пригородка (давньоруська назва – окольне місто). Слід відзначити, що в Острозі така планова схема без суттєвих змін проіснувала до XVII ст. З поширенням вогнепальної зброї планування укріплень зазнає змін. Тепер майданчики замків виокремлюються прямолінійними відрізками ровів та валів і набувають правильної чотирикутної форми. Для прикладу назвемо Рівненський замок другої половини XV ст. та Жуківський замок, відомий від початку XVI ст. У XVI ст. кількість замків суттєво збільшується, окремі з них посилюються кам'яними й цегляними оборонними об'єктами – баштами, брамами, мурами. Та як і раніше, у Погоринні переважали дерево-земляні замки. У сукупності вони функціонально складали діючу оборонну систему. Поряд із потужними комплексами, які були своєрідними «вузлами міцності» (Вишневець, Жаславль, Острог, Клеваний, Корець) існували десятки невеликих замків. Під час ворожих нападів усі вони більш чи менш ефективно захищали місцеве населення.

Додаток

Каталог замків другої половини XIV – XVI ст. у басейні Горині

№ п/п	Історична назва поселення	Приналежність за сучасним адміністративним поділом	Дата першої згадки замку	Писемні джерела та література	Згадка про замчище (городище) в літературі, дослідження
1	Андріїв	с. Ст. Олексинець Кременецького р-ну Терн. обл.	1593	Собчук 2006, с. 28	Антонович 1901, с. 79
2	Вишневець	с. Ст. Вишневець Збаразького р-ну Терн. обл.	1475	Собчук 2006, с. 26–27	Антонович 1901, с. 80
3	Передмірка	с. Передмірка Лановецького р-ну Терн. обл.	1549	Собчук 2006, с. 27	Антонович 1901, с. 80
4	Вербовець	с. Вербовець Лановецького р-ну Терн. обл.	1544	Собчук 2006, с. 27	Антонович 1901, с. 82
5	Вишгородок	с. Вишгородок Лановецького р-ну Терноп. обл.	1570	Собчук 2006, с. 31;	Антонович 1901, с. 81; Рафальський 1876, с. 152
6	Ланівці	м. Ланівці Терноп. обл.	1596	Заяць 2003, с. 86	
7	Дрибова	с. Грибова Лановецького р-ну Терн. обл.	1592	Заяць 2003, с. 85	

8	Матвіївці	с. Матвіївці Шумського р-ну Терн. обл.	1595	Собчук 2006, с. 44	Антонович 1901, с. 80
9	Янушпіль	с-ще Ямпіль Білогірського р-ну Хмельн. обл.	1559	Заяць 2003, с. 134	Антонович 1901, с. 81
10	Ляхівці	с-ще Білогір'я Хмельн. обл.	1556	Собчук 2006, с. 49–50	Антонович 1901, с. 89
11	Білогіродка	с. Білогіродка Ізяславського р-ну Хмельн. обл.	1545	Собчук 2006, с. 40	Антонович 1901, с. 102
12	Жаславль	м. Ізяслав Хмельн. обл.	1533	Собчук 2006, с. 39	Антонович 1901, с. 103; розк.: Нікітенко 1985, 1986; Винокур 1994
13	Загайці	с. Малі Загайці Шумського р-ну Терн. обл.	1596	Собчук 2006, с. 41–42	
14	Шумбар	с. Шумбар Шумського р-ну Терн. обл.	1524	Собчук 2006, с. 41	Антонович, 1901, с. 82
15	Шумськ	м. Шумськ Терн. обл.	1366	Собчук 2006, с. 42	Антонович 1901, с. 83
16	Рохманів	с. Рохманів Шумського р-ну Терн. обл.	1587	Собчук 2006, с. 31, 43	Антонович 1901, с. 83
17	Сураж	с. Сураж Шумського р-ну Терн. обл.	1561	Собчук 2006, с. 37	Антонович 1901, с. 83
18	Ходаки	с. Ходаки Шумського р-ну Терн. обл.	1571	Собчук 2006, с. 37, 43	
19	Межиріч	с. Межиріч Острозького р-ну Рівн. обл.	1559	Заяць 2003, с. 132	Антонович 1901, с. 96; розк.: Орлов 1980; розв.: Прищепя 1986
20	Глухи	с. Новомалин Острозького р-ну Рівн. обл.	XV ст.	Рычков 1989, с. 108	Антонович 1901, с. 95
21	Острог	м. Острог Рівн. обл.	1386	AS I, s. 6–7	Антонович 1901, с. 96; розк.: Прищепя 2004, 2008
22	Милятин	с. Милятин Острозького р-ну Рівн. обл.	1537	Заяць 2003, с. 45	Антонович 1901, с. 92
23	Тесів	с. Тесів Острозького р-ну Рівн. обл.	1546	Заяць 2003, с. 135	
24	Тайкури	с. Тайкури Рівненського р-ну Рівн. обл.	1578	Заяць 2003, с. 58	Антонович 1901, с. 93; розв.: Прищепя 1986, 2016; Войтюк 2014
25	Толмахів	с. Томахів	1583	Заяць 2003,	Антонович 1901, с. 93

		Гощанського р-ну Рівн. обл.		с. 134	
26	Дорогобуж	с. Дорогобуж Гощанського р-ну Рівн. обл.	1561	Заяць 2003, с. 130	Антонович 1901, с. 94; розк.: Прищепа 1982– 1995, 2002–2003
27	Крупа	с. Гориньград Пе- рший Рівненського р-ну Рівн. обл.	1578	Заяць 2003, с. 58	Розв.: Прищепа 1986
28	Тучин	с. Тучин Гощанського р-ну Рівн. обл.	1573	Заяць 2003, с. 133–134	Антонович 1901, с. 43
29	Верхів	с. Верхів Острозького р-ну Рівн. обл.	1535	Заяць 2003, с. 54, 130	Антонович 1901, с. 96; розк.: Прищепа 1990, 1993, 2001
30	Рівне	м. Рівне	1507	Заяць 2003, с. 133	Розк.: Прищепа 2016; Войтюк 2017
31	Шпанів	с. Шпанів Рівненського р-ну Рівн. обл.	1561	Заяць 2003, с. 50	
32	Варковичі	с. Варковичі Дубенського р-ну Рівн. обл.	1558	Заяць 2003, с. 48	
33	Жорнів	с. Жорнів Дубенського р-ну Рівн. обл.	1569	Заяць 2003, с. 53	Розк.: Прищепа 1996, 1997
34	Сатиїв	с. Сатиїв Дубенського р-ну Рівн. обл.	1522	Заяць 2003, с. 44	Антонович 1901, с. 70
35	Жуків	с. Новожуків Рівненського р-ну Рівн. обл.	1516	Заяць 2003, с. 51	Антонович 1901, с. 42; розк.: Прищепа 1980; Войтюк 2017
36	Білів	с. Білів Рівненського р-ну Рівн. обл.	1545	Заяць 2003, с. 46	Антонович 1901, с. 42; розк.: Ауліх 1966
37	Клевань	с-ще Клевань Рівненського р-ну Рівн. обл.	1598	Заяць 2003, с. 131	Антонович 1901, с. 42; розк.: Ткач 1999; При- щепа 2007
38	Олика	с-ще Олика Ківерцівського р-ну Волин. обл.	1564	Заяць 2003, с. 129	Антонович 1901, с. 71
39	Степань	с-ще Степань Сарненського р-ну Рівн. обл.	1507	Заяць 2003, с. 133	Антонович 1901, с. 45; розк.: Прищепа 1981
40	Дубровиця	м. Дубровиця Рівн. обл.	1580	Пура 1990, с. 87	Антонович 1901, с. 46; розк.: Прищепа 2012, 2013
41	Берездів	с-ще Берездів Славутського р-ну Хмельн. обл.	1546	Заяць 2003, с. 55	

42	Корець	м. Корець Рівн. обл.	1583	Заяць 2003, с. 131	Антонович 1901, с. 35; розв.: 1989, 1990
43	Межиріч	с. Великі Межирічі Корецького р-ну Рівн. обл.	1559	Заяць 2003, с. 49	

Перелік скорочень

Антонович 1901 – *Антонович В. Б.* Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI археологического съезда. – Москва, 1901. – С. 1–133.

Заяць 2003 – *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003.

Пура 1990 – *Пура Я. О.* Походження назв населених пунктів Ровенщини. – Львів, 1990.

Рафальский 1876 – *Рафальский Л.* Путешествие по Кременецкому уезду Волынской губернии в 1865 году. – Приложение к Волынским епархиальным ведомостям за 1876 г. – [Почаев], 1876.

Рычков 1989 – *Рычков П. А.* Дорогами южной Ровенщины (от Корца до Пляшевой). – Москва, 1989.

Собчук 2006 – *Собчук В.* Мережа оборонних споруд південної Волині (середина XIV – першої половини XVII ст.) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Збірн. наук. пр. – Кременець, 2006. – С. 17–56.

AS I – Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – Т. 1: 1366–1506 / Wyd. nakładem właściciela pod kier. *Z. L. Radziwińskiego* przy współudziale *P. Skobielskiego* i *B. Gorczaka*.